

Кадыров А.

**«КЫЗЫЛ-КЫЯ» КӨМҮР КЕНИНДЕ ЖЕРГИЛИКТҮҮ ЖУМУШЧУ ТАБЫНЫН
ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА АЛАРДЫН КООМДОГУ ОРДУ (1900-1916-жж.)**

Кадыров А.

**ОБРАЗОВАНИЕ МЕСТНЫХ РАБОЧИХ КЛАССОВ И ИХ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ НА
МЕСТОРОЖДЕНИИ УГЛЯ «КЫЗЫЛ-КИЯ» (1900-1916 гг.)**

A. Kadyrov

**THE FORMATION OF THE LOCAL WORKING CLASSES AND THEIR ROLE IN
SOCIETY IN THE FIELD OF COAL «KYZYL-KIYA» (1900-1916)**

УДК:330/114.26

Фергана өрөөнү орто кылымдардан тарта тоо кен өндүрүшү боюнча атагы чыгып келген. X к. таандык Ал-Истахринин “Китаб масалик ал-мамалик” аттуу географиялык эмгегинде: “Фергана тоолоруна асбест, бирюза, темир, жез, алтын жана коргошун казылып алынат. Аспарада кара таштуу тоо бар, бул таштар [жыгач] көмүр сыяктуу күйөт; ал жерден үч капты [ушундай көмүрдүн үч кабын] бир дирхемге сатышат жана анын күлү кездемелерди агартат!”¹ – деп жазган.

Бирок кийинки мезгилдерде Ферганадагы тоо кен өндүрүшү токтоп калган. XIX к. жарымына чейин бул өрөөндө көмүр өндүрүүгө көңүл бурулбай келген болсо, өткөн кылымдын 60-70-жж. баштап, б.а. Орто Азия Россияга кошулгандан кийин гана бул тармакка болгон “кызыгуу” кайрадан күчөй баштаган.

1898-жылы орустун округдук инженери Михайлов жергиликтүү элдин жардамы менен Эшме-Булакта геологиялык изилдөө жумуштарын жүргүзүп, көмүрдү казынанын пайдасына казып алууну сунуштаган. Кийин бул жыл Кызыл-Кыя көмүр кенинин официалдуу ачылышы катары эсептелген. 1901-жылы француздар Шотт менен Фосс, 1908-жылы орус Н.Д. Батюшков ж.б. келип, көмүр казып алуу ишканаларын курушкан. Көмүрдү казып алуу 1909-жылы темир жол салынгандан тартып, бир топ көбөйгөн. Кендин кыскача геологиялык маалыматтарын алгачкы ирет 1909-жылы М.М. Бронников менен В.Н. Вебер жарыялаган.

Байыртадан бери карай, ата-бабаларынан тарта мал чарбачылыгы жана дыйканчылык менен гана шугурланышып келишкен жергиликтүү калктын арасында XX к. башында “Кызыл-Кыя” көмүр кенинин иштей башташы менен, мында жалаң гана кара күчү менен жан багып, турмуш-тиричилигин өткөргөн жумушчу табынын жаңы өкүлдөрү пайда боло баштаган.

Биринчиден, буга чейин бул аймакта мындай кен казуу жумуштарынын жоктугу болгон, экинчиден, XX к. башында кен казуу жумуштары башталгандыгына карабастан, мында негизинен славян

улуттарынын өкүлдөрү гана эмгектенишкен. Үчүнчүдөн, 14-16 саатка созулган жер астындагы жумуштун оордугу жана акы төлөөнүн төмөндүгү да мында иштөөнү каалагандарды кызыктырган эмес. Төртүнчүдөн, мында иштеген славян улуттарынын өкүлдөрүнө караганда жергиликтүү улуттардын өкүлдөрүнө эмгек акыны бир канча аз төлөшкөн. Официалдуу маалыматтар боюнча кыргыз жумушчунун бир күндүк эмгек акысы 80 тыйын болгон². Бир гана квалификациялуу забойщиктердин жана өткөөлчүлөрдүн эмгек акысы айына 20-30 сом болгон, ал эми кыргыз жумушчулары 10-15 сом эмгек акы алышкан³.

Түркстандагы революцияга чейинки өнөр жайын изилдөөчүлөр В.Заорская жана А.Александровдун белгилөөсү боюнча Түркстандагы жумушчуларды эксплуатациялоонун деңгээли жалпы Россияга караганда да бир топ жогору болгон, анткени алардын эмгек акысы Борбордук Россиядагы жумушчулардын эмгек акысынын үчтөн эки бөлүгүнө туура келген. Ал эми улутуна карата акы төлөөдө бирдей жумуш аткаргандыгына карабастан, орус улутундагылардын айлыгы башка улуттарга караганда жогору болгон..., бардык улуттардын жумушчуларына караганда орустар көп эмгек акы алышкан, эң акыркы орунда кыргыздар болгон⁴.

Мында белгиленгендей орустарга караганда башка улуттарга ар кандай кемсинтүүлөрдү жасоо Падышачылык Россиянын мезгилиндеги көнүмүш саясат болгон. Ошондой эле жергиликтүү калктын сабатсыздыгынан жана орус тилди билбегендигинен пайдаланган кендин жетекчилиги алардан ар кандай ыкмалар менен эмгек акыларынан өөнөп калышкан, ар кандай шылтоолор менен жазаналарды төлөтүшкөн. Мындан тышкары системалуу түрдө эмгек акыларын 2-3 ай кечиктирип беришкен.

Мына ушундай мамилелер жумушчулардын моралдык жана материалдык абалына аябай терс таасир этип турган жана материалдык жактан начар

² К.К.Пален. Отчет по ревизии Туркестанского края, вып. 2, Горное дело, СПб., 1910. – С. 43.

³ С.М.Абрамзон. Прошлое и настоящее киргизских шахтеров Кызыл-Кия. “Советская этнография”. 1954, №4, – С. 60.

⁴ В.Заорская и А.Александр. Промышленные заведения Туркестанского края. СПб., 1915. – С. 11.

¹ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. – Б., 2002. 33-бет.

камсыздоонун натыйжасында жумушчулардын тамак-ашы начар болгон, ошонун натыйжасында алар ар кандай оорууларга чалдыгышкан.

Жумушчулардын турак жайынын абалы да өтө начар абалда болгон, алар жер төлөлөрдө, казармаларда жашаганын, бул имараттар ал кезде электр энергиясы менен камсыз болбогондуктан, күн нуру да начар тийген жана санитардык талаптарга жооп бербеген. 252 кв. аршинден турган бир казармада 125 адам жашаган⁵. Турак жайдын начардыгы менен кошо жумуштан кийин жуунуу үчүн мончо, душ да жок болгон, жада калса кийим алмаштыруу үчүн да шарт болбогон.

“Кызыл-Кыя” көмүр кениндеги пролетариат табынын улуттук курамында: орустар, кыргыздар, өзбектер, тажиктер, уйгурлар, татарлар, украиндер, перстер, оогандар ж.б. болгон. 1915-жылдын аягында жумушчулардын бир бөлүгү дүйнөлүк согушка жөнөтүлгөндүгүнө байланыштуу, көмүр кендин жетекчилиги чех, словак, венгер ж.б. улуттардан турган согуштук туткундарды аргасыздан жумушка алууга мажбур болушкан⁶.

Статистикалык маалыматтар боюнча Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги жумушчулардын басымдуу бөлүгү орус улутундагыларга туура келген, ал эми жергиликтүү улуттун өкүлдөрү убактылуу жумушчулар катары эсептелип, алар эң оор, кыйын жумуштарды аткарышкан жана ал үчүн жарыбаган гана эмгек акы алышкан. Анткени дүйнөлүк биринчи согушка чейин “Кызыл-Кыя” көмүр кени кышкы сезондо гана иштеп, жай мезгилинде көмүргө суроо-талап болбогондуктан толук кандуу иштеген эмес. Ошондуктан бул жумушка тартылган жергиликтүү айылдардын өкүлдөрү октябрь айынан баштап, апрелге чейин убактылуу гана жумушка тартылган. Ал эми бул шарт жергиликтүү дыйкандар үчүн бир топ ыңгайлуу болгон, анткени алар жай мезгилинде өздөрүнүн дыйканчылык иштери менен алектенип, кыш мезгилинде убактылуу болсо да жумуш менен камсыз болуп, кошумча эмгек акы алган. Ал эми бул жумушту аркалаган айрым дыйкандар бара-бара бул кесипти өздөштүрүп, кийин биротоло жумушчу табынын курамында калган.

Ошентип, Түштүк Кыргызстанда өнөр жай тармагынын өнүгүшү менен дыйканчылык кесипте ажырым пайда болуп, өнөр жайынын өнүгүшү менен бирге туруктуу жумуш менен камсыздалган жумушчу табынын өкүлдөрү пайда боло баштаган. Официалдуу маалымат боюнча 1908-жылы “Кызыл-Кыя” көмүр кенинде 95 жумушчу иштеген болсо, 1914-жылы жумушчулардын саны 654кө жеткен⁷.

Бирок, бул мезгилде жумушчулардын санынын бир топ жогорулагандыгына карабастан, алардын

арасынан жергиликтүү улуттардан куралган жумушчуларынын саны 2-3% гана түзгөн. Бирок бул цифранын бир топ аз экендигине карабастан, “Кызыл-Кыя”, “Көк-Жаңгак”, “Сүлүктү” көмүр кендеринин алкагында, т.а. Түштүк Кыргызстанда жумушчу табынын өкүлдөрү пайда болуп, алар көмүр өнөр жайын өнүктүрүүгө салым кошо баштаган.

1912-жылы “Кызыл-Кыя” көмүр кенинин ээси дворянин Н.Д.Батюшков кен мекемесин Петроградда негизделген Орто азиялык “Кызыл-Кыя” акционердик коомуна сатып жиберет. Акционердик коомдун башкы офиси Скобелев шаарында жайгашат. Коомдун башкармалыгынын курамына немец капиталынын өкүлчүлүктөрү да кирет. Акционердик коомдун максаты анын Уставында белгиленгендей: “Кызыл-Кыя аймагындагы көмүр кендерин өздөштүрүү, Түркстандагы таш көмүр жана башка товарлар менен соода кылуу” болгон.

“Кызыл-Кыя” акционердик коомунун түзүлүшү Кыргызстандын аймагына монополисттик капиталдын киришине жол ачып, жергиликтүү өнөр жайдын жана капиталисттик мамилелердин өнүгүшүнө шарт түзгөн. Анын негизинде пролетариат табы калыптанып, 1916-жылдын аягында “Кызыл-Кыя” көмүр кениндеги жумушчулардын саны 800дөн ашкан. Алардын арасында кыргыздар да көп болгон.

Натыйжада кен казуу иши жанданып, 1916-жылы Кызыл-Кыяда 4998200 пуд көмүр казылган. Бул болсо жалпы Түркстан крайында өндүрүлгөн көмүрдүн 40,8% түзгөн⁸.

Бул цифра ошол кезде “Кызыл-Кыя” көмүр кенинин Түркстан аймагындагы ири шахталардын катарында болгондугун далилдейт. Мында жумушчу табынын пайда болушу менен бирге бул аймакта революциялык кыймылдар да Кыргызстандын башка аймактарына караганда тез жандана баштаган. Анткени мында Орусиядан келишкен М.П.Недопосов, В.Т.Старостин, В.С.Скрябин, И.Е.Бельков сыяктуу жумушчулар көмүр казуунун айрым сырлары менен кошо революциялык кыймылдын саясий учкундарын да жайылтып турушкан. Ошентип, алгачкы жолу Кызыл-Кыя, Сүлүктү шаарларында өнөр жай тармагындагы пролетариат табы пайда болгон. Анын натыйжасында Кеңеш бийлиги Кыргызстанда биринчи болуп ушул шаарларда орногон.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Прошлое и настоящее киргизских шахтеров Кызыл-Кия. “Советская этнография”. 1954, № 4, – С. 60.
2. Заорская В., Александр А. Промышленные заведения Туркестанского края. СПб., 1915. – С. 11.
3. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, вып. 2, Горное дело, СПб., 1910. – С. 43.
4. Татыбекова Ж.С. История рудника “Кызыл-Кия” – Ф., 1964. – С. 15-16.
5. КСЭ. 3-том, Ф., 1978, – Б. 544.
6. “За уголь” газетасы. 1957-жыл, 26-октябрь.

Рецензент: к.э.н., доцент Жапаров Г.Д.

⁵ Татыбекова Ж.С. История рудника “Кызыл-Кия” – Ф., 1964. – С. 15.

⁶ “За уголь” 1957, 26-октябрь.

⁷ Татыбекова Ж.С. История рудника “Кызыл-Кия” – Ф., 1964. – С. 16.

⁸ КСЭ. 3-том, – Ф., 1978. 544-б.